

Wojciech Pisula
Instytut Psychologii PAN
Ul. Jaracza 1
00-378 Warszawa

Recenzja rozprawy doktorskiej

**ZWROT PRAGMATYCZNY W NAUKACH KOGNITYWNYCH
A GRADUALIZM KATEGORII PODMIOTOWOŚCI MORALNEJ**

przygotowanej przez mgr. Zbigniewa Słuszkiewicza pod kierunkiem dr. hab. Marcina Urbaniaka

Uwaga wstępna

Powołanie mnie na recenzenta rozprawy filozoficznej traktuję jako wyraz odwagi i otwartości środowiska naukowego UKEN w przekraczaniu ram dyscyplin i wąskich specjalizacji. Jednocześnie jest to czynnik ryzyka polegający na tym, że zakres kompetencji recenzenta może okazać się tak odległy od wymaganego dla danej dyscypliny, że przyniesie nieuzasadnione skutki negatywne dla oceny rozprawy. Starając się ważyć powyższe, przedstawiam poniżej ocenę rozprawy doktorskiej p. Zbigniewa Słuszkiewicza. Z powodów wyżej wspomnianych nie będę analizował logiki wywodu, trafności zawartych w rozprawie ocen prac innych filozofów, a skoncentruję się na tym, co mi bliższe, czyli samym zwierzęciu oraz konsekwencjach wynikających z tez Doktoranta dla relacji człowiek-zwierzę.

W dokumentacji towarzyszącej rozprawie zawarta została lista czterech tematycznie powiązanych publikacji Doktoranta.

Słuszkiewicz, Z. (2022). Szczur w badaniach psychologii społecznej i w naukach kognitywnych. Bestia sacer czy istota motywowana moralnie? *Zoophilologica*, (2 (10)), 1–70. <https://doi.org/10.31261/ZOOPHILOGICA.2022.10.04>

Słuszkiewicz, Z. (2024). Of Rats and Men I: A Pragmatist Take on the Concept of Free Will as a Challenge to the Human-Animal Dichotomy. *Zoophilologica*, (2 (14)), 1–43. <https://doi.org/10.31261/ZOOPHILOGICA.2024.14.12>

Słuszkiewicz, Z. (2025a). O szczurach i ludziach II. Wykorzystanie pragmatystycznego podejścia do Zasady Energii Swobodnej. *Zoophilologica*, 15(1), 1–37. <https://doi.org/10.31261/ZOOPHILOGICA.2025.15.13>

Słuszkiewicz, Z. (2025b). Of Rats and Men III: A Pragmatist Reconstruction of Advanced Agency via the Active Inference. *Zoophilologica*, 15(1), 1–43. <https://doi.org/10.31261/ZOOPHILOGICA.2025.15.15>

Cykl ten pozwala stwierdzić, że dociekania Doktoranta dotyczą konsekwentnie wybranego obszaru, a kolejne publikacje pozwalają na prześledzenie rozwoju prowadzonych analiz i

kompetencji samego Doktoranta. Szkoda, że wszystkie cztery prace zostały opublikowane w tym samym czasopiśmie, o umiarkowanie wysokim statusie naukowym. Uderzył mnie także jednoautorski charakter wszystkich prac, choć znane jest mi stwierdzenie, że filozofię uprawia się zwykle „jednosobowo”.

Forma rozprawy

Rozprawa została przygotowana w formie zwartego manuskryptu, składającego się z ponad 172000 słów na 570 stronach. Nie będę ukrywał, że negatywnie oceniam tak dużą objętość rozprawy. Dodatkowym argumentem wzmacniającym ten osąd jest to, że zakres treściowy rozprawy w znacznej mierze pokrywa się z treścią wcześniej przywołanych prac. Od czasu, gdy ustawodawca przewidział możliwość przygotowywania rozpraw doktorskich w formie cyklu powiązanych tematycznie publikacji, nie widzę uzasadnienia dla przygotowywania rozprawy w formie monografii w sytuacji, gdy znaczna część jej treści została już opublikowana. Maszynopis zwarty powinien być zarezerwowany dla tych sytuacji, gdy rozprawa zawiera w większej części materiał wcześniej niepublikowany, wówczas mamy do czynienia z sekwencją najpierw rozprawa, potem jedna lub kilka publikacji uzyskanych wyników. Uważam, że w sytuacji, gdy znaczna część rozprawy pokrywa się treściowo z opublikowanymi już pracami, należało przygotować rozprawę w formie cyklu publikacji, połączonych wzbogacającym, uzupełniającym oraz integrującym komentarzem. Całość zmieściłaby się na 100 zwięzłych, wysyconych treścią stronach.

Treść rozprawy

Choć zwykle nie uważam za właściwe streszczanie recenzowanych rozpraw, rozmiar dysertacji wymusza nieco tę konieczność, aby pozwolić Czytelnikowi na zbudowanie syntetycznej reprezentacji zawartości treściowej dzieła.

Wstęp

Wstęp uzasadnia potrzebę odejścia od dychotomii „ludzki sprawca moralny” vs „pozaludzki biorca troski” na rzecz ujęcia gradualistycznego, w którym przynależność do sfery moralnej zależy od stopniowalnych zdolności poznawczo-afektywnych. Punktem wyjścia jest anegdota dotycząca badań laboratoryjnych na szczurze, traktowana jako przykład „problematycznej sytuacji moralnej”, ujawniającej napięcie między praktyką naukową, stereotypami i intuicjami etycznymi. Autor proponuje, by sprawczość (*agency*) potraktować jako kluczową własność podmiotowości i poddać ją rekonstrukcji w pełni naturalistycznej, lecz nieredukcjonistycznej. Szczur pełni funkcję przypadku testowego: gatunku aksjologicznie ambiwalentnego, który pozwala unaocznic kulturowe uprzedzenia oraz ograniczenia dominujących ram filozoficznych. Wstęp zapowiada także wykorzystanie zasobów „zwrotu pragmatycznego” w naukach kognitywnych oraz perspektywy procesualnej w biologii do wyjaśnienia emergencji sprawczości i, w konsekwencji, do operacjonalizacji stopniowalnej podmiotowości moralnej.

Rozdział 1. Od problematycznej sytuacji moralnej do *modus Cartwright*

W tym rozdziale Doktorant ustanawia ramy metodologiczne analizy, wychodząc od pragmatystycznego ideału badania zakorzenionego w „żywej wątpliwości” i od koncepcji problematycznej sytuacji moralnej. Wprowadzona zostaje strategia argumentacyjna określana

jako *modus Cartwright*: najpierw porządkuje się „garść faktów” (dane kulturowe, psychologia społeczna, ustalenia empiryczne), a następnie proponuje perspektywę, która pozwala zmienić interpretację sporu i ujawnić źródła dysonansu. Na tym tle rekonstruowany jest „stan zastany” dotyczący szczura: jego wizerunek kulturowy, historia relacji człowiek–szczur oraz mechanizmy stereotypizacji, m.in. w odniesieniu do wymiarów kompetencja/ciepło. Ten obraz zostaje skonfrontowany z kontrnarracją opartą na badaniach z nauk kognitywnych, psychologii porównawczej i neuronauki społecznej, które wskazują na złożone kompetencje poznawczo-afektywne gryzoni (w tym prospołeczność).

Rozdział 2. „Spróbuj tak na to spojrzeć”: gradualizm Marka Rowlandsa

Rozdział przedstawia i krytycznie rekonstruuje gradualistyczną koncepcję „podmiotu motywowanego moralnie” (*moral subject*) Marka Rowlandsa. Kluczowa teza dotyczy odintelektualizowania moralnej podmiotowości: zachowania o charakterze moralnym mają wynikać przede wszystkim z afektywnej percepcji wartości, a nie z refleksyjnej deliberacji, języka czy samoświadomości jako warunków koniecznych. Autor analizuje, jak u Rowlandsa emocje mogą pełnić funkcję racji działania, a nie jedynie „przyczyn” zachowania, oraz jak ta propozycja lokuje się wobec sporów o „przestrzeń racji” i o kryteria demarkacyjne między ludźmi a innymi zwierzętami. Następnie wskazane zostają słabości projektu: (a) historyczno-filozoficzne uwarunkowania oporu wobec zwierzęcej sprawczości, które utrudniają przyjęcie gradualizmu, oraz (b) napięcia ontologiczne i metodologiczne wynikające z redukcjonistycznych założeń w dominujących ujęciach emocji, które miałyby dostarczać empirycznego wsparcia dla Rowlandsa. Rozdział wyznacza więc kolejne zadanie: zrekonstruować sprawczość tak, by mogła być naturalistycznie ugruntowana bez redukcji.

Rozdział 3. Źródła współczesnych trudności w debacie o podmiotowości

Rozdział oferuje genealogiczną diagnozę pojęciowych źródeł współczesnych sporów o podmiotowość (w tym pozaludzką). Zamiast streszczania kompletnych systemów filozoficznych, autor śledzi procesy, które ukształtowały zestaw domyślnych założeń zachodniej myśli: napięcie między perspektywą procesualną a statyczną, rozwój dualizmów oraz stopniowe marginalizowanie teleologii jako kategorii wyjaśniającej życie. Szczególne znaczenie ma równoległa historia zawężania rozumienia *logosu* i umysłu do wymiaru dyskursywnego, co w dalszej tradycji sprzyjało traktowaniu języka i refleksji jako głównych kryteriów sprawstwa i moralności. W tej perspektywie dychotomia człowiek–zwierzę zostaje przedstawiona jako efekt długotrwałej pracy pojęciowej, a nie jako neutralny opis faktów. Rozdział przygotowuje grunt pod tezę, że współczesne trudności w naturalistycznym uchwyceniu sprawczości wynikają z odziedziczonych ram metafizycznych i epistemologicznych, które apriorycznie preferują wyjaśnienia mechanistyczne i jednocześnie zubażają opis żywych systemów.

Rozdział 4. Ewolucyjne drogi: od teleologii przez heurystykę do mechanizmu i stazy

W tym rozdziale Autor analizuje, jak w obrębie biologii i teorii ewolucji następowało stopniowe „utwardzanie” wyjaśnień prowadzące do eliminowania teleologii i osłabiania miejsca dla sprawczości organizmów. Doktorant rekonstruuje trajektorię, w której darwinowska naturalizacja

celowości zostaje ograniczona poprzez interpretacje o zabarwieniu deterministycznym oraz wzmacnianie mechanistycznych standardów wyjaśniania. W konsekwencji w XX wieku utrwala się obraz zwierzęcia jako w dużej mierze pasywnego automatu, co oddziałuje również na filozoficzne spory o naturalizm: nurty akcentujące „obraz naukowy” mają trudność z odtworzeniem sprawczości ze względu na redukcjonizm, natomiast podejścia preferujące „obraz manifestujący się” łatwiej podtrzymują podział na sprawczych ludzi i „zwykłe zwierzęta”. Autor nie rezygnuje jednak z perspektywy alternatywnej: wskazuje na „podskórne” procesualne nurty w myśleniu o życiu, które mogą stanowić zasób dla późniejszej, nieredukcjonistycznej rekonstrukcji sprawczości.

Rozdział 5. Wolna wola, sprawczość i dychotomia człowiek–zwierzęta

Rozdział podejmuje krytykę wolnej woli jako domniemanego kryterium demarkacyjnego oddzielającego ludzi od innych zwierząt oraz jako pojęcia podtrzymującego dychotomiczne modele statusu moralnego. Analizowane są argumenty odwołujące się (jawnie lub ukrycie) do takich konstruktów, jak odpowiedzialność retributywna, „pragnienia drugiego rzędu”, „przestrzeń racji” czy „zdolność do postąpienia inaczej”, i wskazywane są ich funkcje normatywno-psychologiczne (w tym usprawiedliwianie praktyk eksploatacyjnych), przy jednoczesnym braku adekwatnego ugruntowania ontologicznego. Ważnym wątkiem jest krytyka logocentryzmu: zestawiane są dane sugerujące, że myślenie (także złożone) może zachodzić bez języka, co osłabia argumenty uzależniające sprawczość i moralność od dyskursu. W zakończeniu Autor proponuje przesunięcie akcentu z metafizycznego sporu o wolną wolę na empirycznie dostępne, fenomenologiczne i funkcjonalne aspekty działania, w szczególności na poczucie sprawstwa (*Sense of Agency*), jako bardziej produktywny punkt wyjścia do badań porównawczych.

Rozdział 6. Filozofia procesu, zasada energii swobodnej i rekonstrukcja sprawczości

Rozdział stanowi syntetyczną, konstruktywną część pracy: proponuje oddolną rekonstrukcję sprawczości opartą na procesualnej metafizyce biologii oraz na ramach związanych ze „zwrotem pragmatycznym” w kognitywistyce (FEP, przetwarzanie predykcyjne, aktywne wnioskowanie). Najpierw autor porządkuje spór o reprezentacje („wojny o reprezentacje”), poszukując rozwiązania kompatybilnego zarówno z umiarkowanym reprezentacjonizmem, jak i z enaktywizmem oraz podejściami ekologicznymi. Następnie przedstawia kryteria naturalizowanej sprawczości oraz pokazuje, jak teleologia i ukierunkowanie na cel mogą wynikać z konstrukcji modeli generatywnych i minimalizacji (oczekiwanej) energii swobodnej. W dalszej części Doktorant próbuje „zlokalizować” szczury w tych ramach, zestawiając dane empiryczne z kryteriami świadomego samouwierzytelniania i markerami poczucia sprawstwa (np. *temporal binding*). Finał dotyczy emocji: rozdział ocenia użyteczność FEP/PP/AIN jako narzędzi „tropienia” afektywności zwierząt oraz podejmuje problem sceptycyzmu konstrukcjonistycznych teorii emocji wobec emocji zwierzęcych, proponując rozwiązania odwołujące się do ucieleśnionej kategoryzacji afektywnej.

Rozdział 7. Zakończenie – wnioski

Zakończenie porządkuje wnioski z całej dysertacji i wskazuje ich znaczenie dla debat o moralnym statusie zwierząt oraz dla metodologii naturalistycznej filozofii. Autor podsumowuje, w

jaki sposób zastosowana strategia (diagnoza dysonansów, genealogia pojęć, a następnie rekonstrukcja bottom-up) ma prowadzić do odejścia od arbitralnych progów podmiotowości i do przyjęcia perspektywy stopniowalnej, zakorzenionej w sprawczości i w poznawczo-afektywnych zdolnościach organizmów. Jednocześnie wskazuje ograniczenia i otwarte problemy: m.in. kwestię przenoszenia zaproponowanych ram na gatunki o odmiennych trybach społeczności, a także napięcia między konkurencyjnymi teoriami emocji wykorzystywanymi w kontekstach bayesowskich i predykcyjnych. Zakończenie akcentuje, że proponowane ujęcie nie ma charakteru „ostatecznego rozstrzygnięcia”, lecz stanowi program badawczy: dostarcza narzędzi konceptualnych do empirycznego badania sprawczości, emocjonalności i ich potencjalnych związków z motywacją prospołeczną, co ma umożliwić bardziej precyzyjną, gradualistyczną kartografię podmiotowości moralnej.

OCENA ROZPRAWY

Celem dysertacji było (a) rozstrzygnięcie, czy gradualizm podmiotowości moralnej może być uzasadniany kryteriami poznawczo-afektywnymi, oraz (b) wskazanie ścieżki teoretyczno-empirycznej, która umożliwi identyfikację własności istot potencjalnie należących do kategorii stopniowalnej podmiotowości moralnej. Realizacja celu przebiegała etapowo: (1) poprzez pragmatystyczne „ustawienie problemu” na materiale paradoksu szczura i krytykę potocznych oraz naukowych mechanizmów deprecjonowania zwierzęcej sprawczości; (2) przez rekonstrukcję modelu Rowlandsa jako reprezentatywnej propozycji gradualistycznej i wskazanie jej punktów krytycznych (zwłaszcza w zakresie sprawczości i realizmu emocji); (3) przez genealogiczną analizę źródeł dychotomii człowiek–zwierzę oraz (4) przez dekonstrukcję wolnej woli jako arbitralnego proggu; finalnie (5) przez konstruktywną, oddolną rekonstrukcję sprawczości oraz zaproponowanie ram FEP/PP/Aln (uzupełnionych o EAC) jako narzędzia „tropiciela” stanów afektywnych o treści normatywnej. Stopień realizacji celu ma charakter przede wszystkim teoretyczno-integracyjny: przedstawiono spójny aparat pojęciowy i uzasadnienie metateoretyczne dla przyszłych testów empirycznych, a jako przypadek testowy konsekwentnie wykorzystano literaturę dotyczącą szczurów (miejscami myszy).

Z perspektywy dysertacji status moralny zwierząt nie wyczerpuje się w roli „przedmiotów troski”; kluczowe staje się pytanie o ich sprawczość i o to, czy mogą działać na podstawie moralnie nasyconych motywacji afektywnych (rozumianych jako racje niewymagające języka). Tę możliwość konceptualizuje kategoria „podmiotu motywowanego moralnie”, a proponowane ramy (FEP/PP/Aln wraz z EAC) mają dostarczać narzędzi do jej empirycznego ugruntowania, zwłaszcza u zwierząt społecznych. Na tym tle relacja człowiek–zwierzę jawi się jako obciążona nie tyle „brakiem danych”, ile historycznie utrwalonymi kryteriami wykluczającymi (np. wolna wola jako próg), które sprzyjają uprzedmiotowieniu i praktykom eksploatacyjnym, szczególnie wobec gatunków „nieistotnych” kulturowo, jak szczury. **Konsekwencją jest postulat przesunięcia relacji w stronę rozpoznania stopniowalnej podmiotowości i normatywności pozaludzkiej, a więc ku etyce mniej dychotomicznej i mniej instrumentalnej.**

Ten ostatni element oceniam szczególnie wysoko. Zawsze raziła mnie prostota dychotomii (ludzkie vs nieludzkie), która mimo deklaratywnego odrzucania, trwale wpływała na pokolenia

badaczy i myślicieli. Rozprawa nie upraszcza życia w tym zakresie. Przyjęcie perspektywy gradualistycznej, stopniowalnej (ciągłej?), zwiększa wyzwania poznawcze towarzyszące kształtowaniu relacji człowiek zwierzę. O ile bowiem nie budzi w nas oporu dychotomiczne (np. w kwestii obecności procesów psychicznych) przeciwstawienie sobie bytów tak odległych, jak gąbka i makak, to już analiza porównawcza szczura, psa, kota itp. będzie stanowić nie lada wyzwanie. Ale nikt nie obiecywał, że będzie łatwo. To, czego mi zabrakło w konstrukcji rozprawy to odniesienia do jednej z ciekawszych prób rozprawienia się z redukcjonizmem a mianowicie teorii poziomów integracji Jamesa Feiblemana¹. Sam odwołuję się w swoich pracach do tego podejścia i mam przekonanie, że komplementa "antyredukcjonistyczna" narracja powinna ten element historii nauki uwzględniać. Ostatnia uwaga może być potraktowana jako wskazówka co do treści mojego pytania podczas obrony rozprawy.

Konkluzja

Rozprawa zawiera wyczerpujące uzasadnienia zmiany podejścia do kategoryzowania bytów "niehumanicznych". Poddana gruntownej redakcji upraszczającej narrację, może stać się ważną pozycją książkową kształtującą współczesny dyskurs dotyczący relacji człowiek-zwierzę. Wobec powyższego stwierdzam, że rozprawa mgr. Zbigniewa Słuszkiewicza spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę do Rady Dyscypliny Filozofia Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie o dopuszczenie jej do publicznej obrony.

¹ Feibleman, J. K. (1954). Theory of Integrative Levels. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 5(17), 59–66. <http://www.jstor.org/stable/685952>